

**ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ, ՆՇՈՒՄՆԵՐ,
ՎԻՃԱՐԿՈՒՄՆԵՐ**

**COMMUNICATIONS, NOTES
ET DISCUSSIONS**

ԳՐՈՑ ԳԻՒՏԻ ՔՈՒԱԿԱՆԸ ԵՒ ՎՌԱՄՇԱՊՈՒՂ ՀԱՅՈՑ ՔԱԳԱՒՈՐԻ ՎԵՑԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻՆ

«Հանդէս Ամսօրեայ»ի 1983 տարուան 7-12 թիւին մէջ Յրգ. Բա- նասէր Մարտիրոս Մինասեան ստորագրած է «Կորիւնի գրքի աւս եր- կուս եւ վերջաբանը» վերնագրով յօդուած մը, ուր յետ արձագանդ հանդիսանալու հայրենի բանասէր պատմաբան Բաղդատ Ուրուբաբ- հանի՝ Սովետական Հայաստան ամսագրին մէջ՝ հրատարակած «Հա- յոց գրերի գիւտի տարեթիւը 393ին է, հանրամատչելի յօդուածին», ինքն ալ իր կարգին երկու հաստուածներ Կորիւնի բնագրէն դուրս կը հանէ իբրեւ եկամուտ տարրեր, որոնք անցեալին՝ առիթ եւ հիմ ըն- ձեռած են Գրոց գիւտի թուականը 406ին կամ անոր մօտիկ թուա- կանի մը զետեղելու:

Յարգ. Բանասէր Բաղդատ Ուրուբաբեան ալ Կորիւնի գրքին վեր- ջաբանը անհարադատ համարելով՝ յետ հերքելու անոր տուեալները, Գրոց գիւտի տարեթիւը 393ի իջեցնելու համար՝ հիմ կ'առնէ Վուսմա- շապուհ Թաղաւորին վեցերորդ տարին, յիշուած՝ Կորիւնի պատմու- թեան մէջ, եւ Վուսմաշապուհի Թաղաւորութեան դահ բարձրանալուն թուականը կ'որոշէ յեցած Ղազար Փարպեցիի վկայութեան վրայ, որով ան Շապուհ արքային կը վերագրէ Վուսմաշապուհի Հայոց Թա- ղաւոր կարգուիլը, յաջորդելով իր եղբոր՝ Պոսրովի: Բնականաբար այս Շապուհ արքան կը նկատուի Շապուհ Գ. (384-388), որուն օրով տեղի ունեցաւ Հայաստանի երկուքի բաժանումը, եւ Պարսից բաժ- նին վրայ Թաղաւոր կարգուեցաւ Պոսրով:

Թէպէտ Գրոց գիւտի թուականին քանի մը տարուան կանխումով կամ յարադրումով՝ ո'չ անոր արժէքը կը բարձրանայ եւ ո'չ կը նուա- ղի, սակայն հոս նկատողութեան առարկան Կորիւնի բնագրին օդ- տադործումի եւ պատմական իրողութեան մը քննարկի եղանակն է, եւ զնահատումը՝ պատմական այլեւայլ աղբիւրներու, որոնք միեւ- նոյն դէպքին տարբեր պարագաները կ'աւանդեն: Մենք առիթը ունե- ցած էինք այս հարցերու մասին յայտնելու մեր տեսակէտը վարք:

1. Մ. ՄԻՆԱՍԵԱՆ, Կորիւնի գրքի «Ամս երկուս» եւ վերջաբանը, «Հանդ. Ամս.» (97) 1983, էջ 305-314:

Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի ուսումնասիրության մէջ, հրատարակուած նախ «Բաղմավէպ»ի մէջ², ապա առանձնատիպ ներած:

Սակայն այս ուսումնասիրության կարծես ամենանօթ մնացած են երկու յարգելի բանասէրները, որով հարկ էր տեսնենք կրկին անգղադառնալ արդէն իսկ անգամ մը տրուած լուծումներուն, այս անգամ տարբեր տեսանկիւնէ դիտելով:

Գրոց գիւտի թուականի խնդիրը, ինչպէս վերեւ տեսանք, կը հիմնուի Վոսմաշպուհի գահակալութեան թուականին վրայ. ուստի նախ քննենք այս հարցը: Պատմական արեւ հին աղբիւրներ անոր թաղաւորութեան շրջանը կը կապեն ժամանակակից պարսիկ կամ յոյն թագաւորներու հետ: Նախ Մովսէս խորենացին, ապա Ղազար փարպեցին եւ հուսիկ Սեբէոսի եռանուն արքայացանկը:

Մ. խորենացիի համաձայն, Վոսմաշպուհ իր եղբոր կը յաջորդէ՝ Շապուհ Բ. Երկայնակեաց արքային օրով (307-379), որ իր որդին, Արտաշէրը, Հայաստան կը զրկէ գահէնէնք ընելու խորով թագաւորը, ամբաստանուած իր նախարարներէն, եւ «լուխանակ նորա կացուցանէ զՎոսմաշպուհ, եղբայր նորին»³:

Ղ. փարպեցին ալ կը դրէ. «Իսկ իբրեւ մերժեալ լինէր խորով ի թագաւորութենէն, խնդրէին Հայք ընդ Շապուհ այլ թագաւոր իրեանց. եւ նա հաւանեալ թագաւորեցուցանէր նոցա զՎոսմաշպուհ, զեղբայր նորին խորովու, յազդէն Արշակունեանց»⁴:

Հուսիկ Սեբէոսի արքայացանկին համաձայն՝ «Յամի ԺԴ Երրորդի Արկաղեայ կայսեր եւ ի Զ. Երրորդի ամի Վոսմաշ Պարսից արքային թագաւորէ Հայոց Վոսմաշպուհ արքայ ամս Ը.»⁵:

Մ. խորենացիի վկայութեան մէջ Վոսմաշպուհի թագաւոր կարգուիլը վերադրուած է Շապուհ Բ. Երկայնակեաց արքային, ինչ որ յայտնի ախալմունք մըն է, որ առաջ կու գայ Պատմահօր կողմէն ժամանակագրական ախալ մեկնակէտէ մը՝ նկատմամբ Սասանեան արքաներու ժամանակակցութեան Բիւղանդացի կայսրերու հետ: Այնպէս որ 15-20 տարուան տարբերութիւն մը ստեղծուած է յաճախ: Այս պատճառով Վոսմաշպուհի Հայոց թագաւոր կարգուիլը կը հանդիպի Շապուհ Երկրորդի օրերուն (310-379) ու նաեւ Բիւղանդիոնի կայսրեր՝ Արկաղեոսի (395-408) եւ Թէոդոսի (408-450) ժամանակներուն⁶:

2. Հ. Պ. ԱՆՆԵԱՆ, Վաք Ե. Մեսրոպ Մաշտոցի, Վենետիկ, 1966, էջ 319: Արտատպ. «Բաղմավէպ»էն, 1962, էջ 208-236. 1963, էջ 237-246. 1964, էջ 105-112. 182-190. 1965, էջ 6-13, 206-214. 1966, էջ 86-94, 161-167:

3. Մ. ԽՈՐԵՆԱՅԻ, Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1881, էջ 509 (Գ, Ծ.):

4. Ղ. ՓԱՐՊԵՑԻ, Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1904, էջ 13 (Ա, Բ.):

5. ՍԵԲԵՈՍ, Պատմութիւն, հրատ. ԱՐԳԱՐԵԱՆ, Երեւան, 1979, էջ 61 (ԳԼ. Ե.):

6. Մ. ԽՈՐԵՆԱՅԻ, Անդ, էջ 521 (Գ, Ծ.):

Մինչև Ղ. Փարպեցիի քով յիշուած Շապուհ արքան, որուն ձեռքով Վռամշապուհ Հայոց թագաւոր կարգուած է, կը համարուի ու մանց կողմէն թէ ըլլայ Շապուհ Գ. (384-388), որուն օրով տեղի ունեցաւ Հայաստանի բաժանումը:

Այս ենթադրութիւնը ճիշտ չէ. որովհետեւ Ղազար Փարպեցիին հոս Մ. Խորենացիի ազդեցութեան տակ կը գտնուի եւ չունի ուրիշ հաւատարմի աղբիւր: Ան Վռամշապուհի թագաւոր կարգուելը կը վերադրէ Շապուհ Պարսից արքային, որ ինչպէս ըսինք, Շապուհ Երկայնակեացն է կամ Երկրորդը: Եւ առիկա Պատմահօր քովն ալ, սխալ ժամանակակցութեամբ, ենթադրուած է ժամանակակից Բիւզանդիոնի Արկադիոս կայսեր, արդիւնք՝ իր սխալ մեկնակէտին:

Թէ Ղազար Փարպեցին Մ. Խորենացիի ազդեցութեան տակն է՝ կարելի է նշմարել այնու որ ան իր Պատմութեան յառաջաբանին մէջ կը գրէ. «Ընդ բազում ճառս մատենից առաջնոցն պատմադրացն անցի. յետոյ ըստ յերկար ընթերցողութեան դառի ի նոցանէ զժամանակաց եւ զդարուց աշխարհիս Հայոց քաղաքաւորի յեղափոխութիւնս»⁷: Այս հին պատմադրիչներէն՝ անունով յիշած է Աղաթանգեղոսն ու Փաւստոս Բիւզանդացին եւ Կորիւնի Վարդ Մաշտոցին: Բայց յայտնի նշաններ կան որ ան ծանօթ է Մ. Խորենացիին եւ Եղիշէին, որոնց անունները չի յիշատակեր: Անշուշտ անոր համար որ ինք մտադրած էր գրել Հայոց Պատմութիւնը այն տեղէն՝ ուր թողած էին Աղաթանգեղոս եւ ապա Փաւստոս: Ասոնք պատմած էին Մեծն Խոսրովէն սկսելով մինչեւ Հայաստանի երկուքի բաժանումը: Իսկ ինքը այս թուականէն կ'ուղէ շարունակել իբրեւ երրորդ պատմութիւն: Այս ծրարքին մէջ չէին կրնար մտնել ո'չ Մ. Խորենացիին եւ ոչ Եղիշէի պատմութիւնները, որոնցմէ մին ամբողջական Հայոց Պատմութիւնը դրած էր, եւ կ'աւանդէր Հայաստանի երկուքի բաժանումին յաջորդող պատմութիւնը՝ իբրեւ մաս իր Հայոց Պատմութեան: Իսկ Եղիշէի գրութիւնը միջանկեալ չըլանի մը Պատմութիւնն էր, զոր Ղազար պիտի պատմէր՝ լրացնելով ականատեսներու վկայութիւններով:

Արդ, Մ. Խորենացիի ազդեցութիւնը կամ ներկայութիւնը Ղ. Փարպեցիի Պատմութեան Ա. դրուագին մէջ երկու նշաններով յայտնի է: Մէն՝ երբ Արշակ Դ. Հայոց թագաւորի Յունաց բաժինը անցնելուն առթիւ կը խորհրդածէ նման Խորենացիի ըսածներուն: Այսպէս Մ. Խորենացին կը գրէ. «Այլ լաւ համարեալ նուազ կողմանն տիրել եւ ծառայել քրիստոնեայ թագաւորի, եւ ոչ յորովից իշխել եւ մտանել ընդ լծով հեթանոսութեան»⁸:

7. Ղ. ՓԱՐՊԵՑԻ, ԱՅԳ, էջ 2 (Ա,Բ.):

8. Մ. ԽՈՐԵՆԱՑԻ, ԱՅԳ, էջ 439 (Գ, ԽԲ):

Ղազար ֆարպեցին նոյնը կը կրկնէ իր բառերով. «Լաւ համարեցաւ երթալ զհետ սուղ սակաւ բաժնի յերկիրն հաւատացեալ, եւ կալ ի հնազանդութիւն յունաց թագաւորին, քան թէ կալ ի փափուկ զաւառի աշխարհի վայելչութեանց եւ տեսանել զօրհանապաղ զայլա՝ նումն հաւատոց...»⁹ :

Երկրորդ նշանը մուրացածոյ բառին գործածութիւնն է Գրոց պիւտի մասին խօսուած ատեն: Բառ մը որ Մ. Խորենացիի քով աւելի բնական տեղը կը գտնէ, քանի որ Դանիէլեան պերբու մասին խօսելով կ'ըսէ. «Տեղեկացեալ գիտացին ոչ լինել բաւական այնու նշանագրօք ստորդ հոլովել զհեգնայ բառից հարկականաց հաղորդաբար՝ մուրացածոյիւմ այնուիկ գծադրութեամբ»¹⁰: Հոս մուրացածոյ կը կոչուին Դանիէլեան գիրերը, որոնք բաւարար չեղան Հայոց լեզուի պահանջները գործածելու: Մինչ Ղ. Փարպեցին տարբեր պարագայի կը գործածէ սոյն բառը. այսինքն երբ կը խորհրդածէ ասորի եւ յոյն լեզուներու գործածութեան՝ եկեղեցիներու մէջ, Մաշտոց կը մտածէ հնարել հարերէն գիրեր. «Ձայս ի բազում ժամանակս զմտաւ ածեալ երանելի առն Մաշտոցի եւ փղձկեալ յանձն իւր, մանաւանդ զի գոն նշանագիրք հայերէն լեզուոյս, որով հնար է ինքեան ձայնիւ եւ ոչ մուրացածոյիւ բարբառով շահել զոգիւս արանց եւ կանանց առ հասարակ յամենայն եկեղեցիս»¹¹:

Ղազարի քով գիրերը չեն մուրացածոյ, այլ լեզուն, ասորերէնը եւ յունարէնը: Բայց յայտնի է որ իր յիշողութեան մէջն է Խորենացիի գործածած բառը, եւ անկէ տպաւորուած՝ հոս ինքն ալ նոյնը կը գործածէ:

Ասկէ կը հետեւի նաեւ թէ Շապուհ թագաւորի անունն ալ, զոր Վռամշապուհի դահակալութեան առթիւ յիշած է, Ղազար պէտք է առած ըլլայ Մ. Խորենացիէն:

Բայց ուրիշ փաստ ալ կայ որ Ղազար ֆարպեցին Վռամշապուհի դահակալութիւնը Շապուհ արքային վերադրած ատեն աչքի առջեւ ունեցած է Շապուհ Բ.ը: Վասնորի երբ կը խօսի Վռամշապուհի մահուն վրայ, ըսելով. «Նկաց յետ այսորիկ թագաւորն Վռամշապուհ ամս բազումս, եւ հասեալ ի յերկար ծերութիւն վախճանեցաւ յանկողնի իւրում խաղաղական հանդիսիւ յաշխարհիս Հայոց»¹², ամիջնապէս կը յարէ. «Յետ այսորիկ մեռաւ եւ Շապուհ, արքայն Պարսից, եւ թագաւորեաց Վռամ որդի նորա, որ էր կրման արքայ»¹³: Բնականաբար այս Շապուհ արքան՝ երրորդն է, որուն որդին Վռամ,

9. Ղ. ՓԱՐՊԵՑԻ, Ամդ, էջ 11 (Ա, Ը.):

10. Մ. ԽՈՐԵՆԱՅԻ, Անդ, էջ 618 (Գ, ԾԲ.):

11. Ղ. ՓԱՐՊԵՑԻ, Ամդ, էջ 14 (Ա, Ժ.):

12. Ամդ, էջ 18 (Ա, ԺԲ.):

13. Ամդ:

կը յաջորդէ հօրը: Բայց Շապուհ Գ. միայն չորս տարի թագաւոր եղած է (384-88): Ուրեմն չի կրնար այս Շապուհ արքան թագաւորեցոցած ըլլալ Վնամշապուհը, որ շատ տարիներ թագաւոր ըլլալէ յետոյ կը մեռնի նախ քան Շապուհ Գ.: Ուրեմն Ղադար փարպեցին ալ Վնամշապուհի դահակալութեան թարձրացնող Պարսից արքան՝ Շապուհ Բ.ը կը նկատէ աւ ոչ երբորդը:

Ուստի սխալ է եւ անհիմն այն հաստատումը՝ թէ «Ղադար փարպեցու եւ Մ. Խորենացու Շապուհը չէր կարող լինել ուրիշ մէկը, քան Շապուհ Երբորդը կամ վերջինը. որովհետեւ այդ անունը կրող առաջին Պարսից արքան դահակալել է 240-272. Իսկ Երկրորդը կամ երկարակեացը 309-379»¹⁴: Այս փաստարկութիւնը կը զօրէ մերկայ պատմագիտութեան համար, բայց Խորենացին եւ Ղադար՝ սխալ ժամանակադրութեան հետեւանքով՝ աչքի առջեւ ունին Շապուհ Երկրորդը կամ Երկարակեացը: Կրնայ ըլլալ որ երկու հեղինակներն ալ չը փոխած ըլլան երկու Շապուհ արքաները, որոնք իրարմէ հաջիւ չորս տարի տարբերութեամբ թագաւորեցին, Արտաշէր արքայի (380-384) միջանկեալ դահակալութենէն ետք: Բայց երկու հեղինակներն ալ՝ այս շփոթութեամբ հանդերձ՝ նկատի ունին Շապուհ Բ.ը, որ դահի վրայ թարձրացուց մեր Վնամշապուհ թագաւորը: Եւ ասիկա արդէնքէ Խորենացիին դորժածած սխալ ժամանակադրութեան:

Ասորդիկ ալ, Ժ. դարում, հիմնուած Մ. Խորենացիի այս սխալ ժամանակադրութեան վրայ, նոյնպէս Շապուհ Բ.ը նկատի ունի՝ երբ կը զրէ Գրոց գիւտի թուականի մասին. «Եւ դուք հանդիպեալ յերկրորդ ամին Արտաշէր (380-384) արքային Պարսից զինգերորդ ամն Վնամշապուհ տարքային Հայոց, յորում Մաշտոցն երանելի... դահիէն նշանաւրօք զգլորութիւն ըստ հայրումս յօրինէր»¹⁵: Ուրեմն Ասորդիկ ալ առանց շփոթելու երկու Շապուհները, անոնց միջանկեալ Ասորդիկ ալ առանց շփոթելու երկու Շապուհներուն հաջուով կը նշանակէ Գրոց Արտաշէրի թագաւորութեան տարիներուն հաջուով կը նշանակէ Գրոց գիւտի թուականը՝ կապելով Վնամշապուհի հինգերորդ տարում:

Բայց Մ. Խորենացիին եւ Ղադարէն դատ անցեալին մէջ ունինք տարբեր եւ անկախ աղբիւր մը, որ Վնամշապուհի թագաւոր կարտարբեր եւ անկախ աղբիւր մը, որ Վնամշապուհի թագաւոր կարգուելը կը վերագրէ ոչ թէ Շապուհ արքային, այլ Վնամ Կրմանի. ասիկա Սեբէոսի Երանուն արքայացանկին վկայութիւնն է, որուն համաձայն. «Վնամշապուհ թագաւորէ Հայոց ի Զ. ամին Վնամայ Պարսից արքային», այսինքն 392-3ի տարեշրջանին:

Արդ, այս վկայութիւնը իր հաստատութիւնը կը գտնէ Մ. Խորենացիի այն վկայութեան մէջ, որով ան կը նշանակէ Վնամշապուհի

14. Բ. ՈՒՆԻՐԱՐԱՅԵԱՆ, Հայոց գրքու գիւտի տարեթիւր 393-մ է, «Սովետական Հայաստան», 1983, Թ. 5, էջ 28-31:

15. Ս. ՏԱՐՕՆՅԵՍԻ ԱՍՈՂԻԿ, Պատմութիւն Տիգրեանի, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 74 (Բ, Ա.):

Թագաւորութեան տեւողութիւնը, թէ «Վռամ չապուտ թագաւորեալ ամս քսան ձւ մի մեռանի»¹⁶։ Պատմաագէտները համաձայն են Վռամ-չապուհի մահուան տարին 414ին դնելու¹⁷։ որմէ ետք տարի մը Թագաւոր կ'ըլլայ կրկին անգամ խոսրով, ապա Շապուհ որդին Յագ-կեղտ արքային՝ չորս տարի, ապա երեք տարի անիշխանութիւն կը տիրէ, հուսկ վեց տարի Արտաշէս՝ վերջին հայ արչակունի Թագաւորը, որ 428ին գահընկէց կ'ըլլայ։ Արդ, այս թուականները պատմական ճշտութեամբ թուականներ ըլլալով, երբ Վռամ չապուհի մահուան թուականէն (414) հանենք անոր դահակալութեան 21 տարիները՝ կը հասնինք 393 տարուան, իբրեւ սկիզբ անոր դահակալութեան։ Եւ ասիկա կը համարարտախանէ Վռամ Կրմանի դահակալութեան վեցերորդ տարուան, որ Սեբէոսի վկայութեան հետ ալ կը զուգընթանայ։

Կայ նաեւ այս ճիշտ նկատողութիւնը՝ թէ Ս. Սահակի մահուան թուականը ստուգութեամբ ճշգրիտ թուական մըն է. այսինքն 439 Նաւասարդ 30¹⁸, որ այդ տարին կը համարարտախանէր Սեպտ. 7ին, հինգշաբթի օր մը, ինչպէս Յայմաւուրքը կը նշէ իւր տոմարագիտական հաշիւները կը հաստատեն։ Արդ, նկատի առած որ Ս. խորենացի անոր կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը 51 տարի կը հաշուէ, կ'ունենանք 388 թուականը՝ Ս. Սահակի կաթողիկոսութեան տաւջին տարին (439 — 51 = 388)։ Նոյն Պատմահայրը կը վկայէ նաեւ թէ Սահակ՝ կաթողիկոս վարդուեցաւ խոսրով թագաւորէն, անոր երրորդ տարին։ Ուստի խոսրովի դահակալութեան ատաւջին տարին պէտք է դնել 386—7 թուականին։ Եւ քանի որ Վռամ չապուհի մահուան թուականը դիտենք թէ 414ին էր եւ անոր դահակալութեան տարիները 21 տարիներ էին, ուրեմն, առաջին տարին կ'ըլլայ 392—393 թուականը։ Ս. խորենացին խոսրովի դահակալութեան տեւողութիւնը հինգ տարի դիտէ. եթէ 387էն հաշուենք՝ վրան հինգ ամելցընելով կը հասնինք 392ի. ապա թէ ոչ՝ պէտք է հինգը՝ եօթի վերածել (Ե = Է). եւ այդ պարագային 386ին վրայ ամելցնելով եօթ տարիներ՝ կ'ունենանք 393 թուականը։ Նոյն տարին ոչ միայն խոսրով դահադուրկ կ'ըլլայ, այլ նաեւ Ս. Սահակ, որ ատանց Պարսից արքային հաւանութեան կաթողիկոս կարգուած էր։ Ուրեմն այս միեւնոյն թուականին կարելի չէր որ Գրոց զիւտը տեղի ունեցած ըլլար։ Մանաւանդ որ Մեսրոպ Մաշտոց ալ այդ թուականին դեռ նոր կրօնաւորական վիճակը ընդգրկած էր (392—3)։

16. Ս. ԽՈՐԵՆԱՑԻ, Աճ, էջ 52 (Գ, ԾԵ.)։

17. Թ. ՄԱՆՆԵԱՆ, ՔՅՏԱԿԱՄ տնտեսիւմ շայ ժողովրդի պատմութեամ, Երեւան, 1957, Հտ. Բ, Մասն Ա., Գլ. ԺԴ, էջ 278։

18. ԿՈՐԻԻՆ, Վարդ Մաշտոցի, Երեւան, 1941, էջ 86։

ԿՈՐԻՒՆԻ ՎԵՐՋԱՐԱՆԸ

Նախ քան որոշելը Գրոց դիւտի Վոստորանը եւ Վոսմշարուհի թաւաւորութեան վեցերորդ տարին, որ վերի ըստածններէն պիտի ըլլար 399 թուականը, կ'ողբէր քննել անգամ մը եւս Կորիւնի վերջաբանը: Վասնզի հարցին գլխաւոր կորիզն է՝ այդ վերջաբանը ընդունի՞ր թէ մերժել: Մեզի համար անտեղի է այդ ժամանակագրական վերջաբանը անտեսել կամ մերժել անոր հարադատութիւնը պարզապէս՝ սրովհետեւ հոն թուականն եւ քերականական տխուր տպւոյնը տպւած են:

Պատմիչներու լռութիւնը այդ վերջաբանի ժամանակագրութեան մասին՝ փարտ չէ մերժելու անոր տոյժութիւնը. քանի որ լռութեան բարձրապիտի պատճառներ կրնան ըլլալ, արդեւնք՝ մարդու ազատ կամքին:

Բ. Ուլուքարեան կը գրէ. «Մարտոցեան մատենադարանում պահուող կորիւնեան ձեռագրերից միայն երեքը կարող են հաւանական իրենց հնութեամբ. երկուսը (թիւ 3787, 3797) ԺԴ. դարէն. իսկ մէկը (թիւ 3791) ԺԵ. դարէն: Այս երեքից ոչ մէկում ժամանակագրութիւն կայ եւ ոչ ալ նրա հետք»¹⁹: Յարգելի քանասէրը շատ շուտ եզրակացութեան կը յանդի. որովհետեւ եթէ իր փաստարկութիւնը ճիշտ ըլլար՝ Կորիւնի բնագրէն ուրիշ հատուածներ ալ դուրս պէտք էինք հանել նոյն պատճառով: Արդարեւ յիշեալ երեք ձեռագիրները, որոնք ճառընտիրներ են, եւ որոնց մէջ Մարտոցի վարքը միայն գետեղուած է, չունին ո'չ Կորիւնի երկար նախաբանը, եւ ոչ ալ վերջին քերքը հատուածները ի՛նչ, ի՛նչ, ի՛նչ: Այս վերջինը (ԻԹ) ժամանակագրական վերջաբանն է. բայց նախորդ երկուքը (ԻԷ, ԻԸ) Կորիւնի բնագրին հարադատ մասերն են: Ուրեմն այս ձեռագիրներուն մէջ վերջաբանին բացակայութիւնը փաստ չէ անոր անհարազատութեան:

Միեւնոյն քանասէրը կ'ըսէ նաեւ թէ ԺԳ. դարուն գրուած եւ Վեհտիկ 1854ին Սոփիերքի մէջ հրատարակուած Կորիւնի «ընտիր եւ հարազատագոյն» ձեռագրում եւս ժամանակագրութիւնից ոչինչ չկայ»²⁰: Աս ալ չի փաստեր վերջաբանին անհարազատութիւնը, քանի որ յիշուած ԺԳ. դարու Կորիւնի բնագիրը Համառօտ կոչուած խմբագրութիւնն է, կատարուած՝ Կորիւնի Վարք Մարտոցիէն եւ Մ. Խորեանցիէն առնուած քաղուածոյ տեղեկութիւններով, եւ որուն մէջ ընդարձակ Կորիւնի Վարքէն շատ քան դուրս մնացած է, որոնք նոյն պատճառաբանութեամբ պէտք էին անհարազատ կամ եկամուտ համարուիլ:

19. Բ. ՈՒԼՈՒԿԱՐԵԱՆ, Ամգ, էջ 29:

20. Ամգ:

Նոյն Յարդ. բանասէրը կը պատճառաբանէ՝ թէ Ղազար Փարպեցիին սկսեալ մինչեւ Վարդան Պատմիչ, ոչ մէկ հեղինակ տեսած է (կամ լաւ եւս օգտագործած) Կորինի ժամանակագրութիւնը: Ասոր պատճառը մենք անոր մէջ կը գտնենք՝ որ անոնց համար Մ. Խորենացիի հեղինակութիւնը շատ աւելի բարձր եղած է քան ուրիշ մէկունը: Մէկ խօսքով լռութեան վատը բանասիրութեան մէջ ընդունելի փաստ է՛ եւ ոչ ալ բաւարար՝ մերժելու վերջաբանին հարապատկերիւնը: Վասնդի մեղի համար տնթացատրելի երեւոյթ մըն է՝ որ Ժե. դարէն յետոյ կարելի չեղած ըլլայ՝ թէ մէկը շարադրէր ու կցէր Կորինի քնադրին այդպիսի ժամանակագրական հատուած, երբ սրտածառ մը չկար նման ժամանակագրութիւն հնարելու եւ հազար տարի առաջ գրուած քնադրի մը վրան աւելցնելու դայն:

Ըսինք թէ հոն սարգսած են սխալներ: Անոնցմէ ամէնէն յայտնին՝ Վռամ արքային մականունն է՝ որ Դիսմնայ գրուած է, եւ զոր Արեղեան իրաւամբ փոփոխել Կրմնայ ձեւին: Արդ, այս սխալն ինքին փաստ է որ ԺԸ. սրբու ձեռագիրը օրինակուած ըլլայ Երկաթագիր հին ձեռագրէ մը, անմիջականօրէն կամ միջնորդաբար: Որովհետեւ նման տիպի մը կարելի է բացատրել այնու որ Երկաթագիր օրինակին ԿՐՄԱՆԱՅ գրութիւնը դիւրաւ կրնար կարդացուիլ ԴԻՍՄՈՆԱՅ, քանի որ դրջին անձանթ անուն մըն էր այդ անունը, եւ արդէն քանի մը տող անդին ալ նոյն անունը Կրմնայ ընդօրինակած էր: Ուրեմն այս վերջաբանը Ժե. դարէն շատ առաջ կը գտնուէր Կորինի երկաթագիր օրինակին մէջ:

ԹՈՒՍԿԱՆ ՍԽԱԼՆԵՐ

Կորինի վերջաբանի ժամանակագրական տուեալներն ալ ունին թուական սխալներ, որոնց հետեանքով խառնակ կամ անճիշտ հետեւանքներ կարելի է հանել: Բայց չէ՛ կարելի ինքնակաշիւ թէ ուրեմն Կորինը չէ՛ եղել ժամանակագրական հատուածի հեղինակը²¹: Որովհետեւ մեր ունեցած Կորինի ձեռագիրները շատ ուշ ժամանակէ են եւ ամէնքն ալ միակ օրինակէ մը ծագած: Զարմանալի չէ՛ նման ձեռագրի մը մէջ թուական սխալներու ներկայութիւնը: Բանասիրութեան դերն է ուղղել, ըստ կարելւոյն, հեղինակին գրածը կուհելով ու վերակազմելով:

Մաշտոցի «Ճառատփ» կամ լաւ եւս կրօնաստորաբան վիճակին մէջ մտնելուն թուականը արտայայտուած է երկու կերպով: Նախ նշելով թէ մինչեւ անոր մահը 45 տարիներ անցած են: Եւ թէ այդ տարին՝ Վռամ Կրմանի չորրորդ տարին եղած է, որ կը համապատասխանէ

391/2ին: Արդ, Մաշտոցի մահուան թուականը ստորդ ըլլալով, կարելի էր շուտով տեսնել՝ թէ 391էն 440 քանի՞ տարի անցած է, այսինքն 49 տարի: Արդ շատ պարզ է որ քառասուն եւ հինգ ընթերցումը ախալի մը արդիւնք է, որ պէտք է ուղղել բնագիրը կարդալով. «Եւ արդ Վինի համար հաւատոց երանելոյն ամբ քառասուն եւ իմն»²²: Հիմզ ընթերցումը հաւանաբար յաջորդ երեսուն հիմզին արձադանդն է:

Հայոց դպրութեան կամ Գրոց գիւտի թուականն ալ նոյնպէս սարտայայտուած է երկու կերպով. նախ՝ հաշուելով մինչեւ Մաշտոցի մահը՝ երեսուն հինգ տարի, զոր 440էն հանելով կ'ունենանք 405 թուականը: Իսկ երկրորդ կերպով ալ նշուած է իբր Յաղկերտ Ա.ի ութերորդ տարին: Արդ ճշտելու համար թէ Յաղկերտ Ա.ի ութերորդ տարին՝ ո'ր թուականին է, չի բաւեր այսօրուան պատմագէտներու ստուգած թուականները առնելով հաշիւներ ընել, այն ալ՝ այդ թուականներու սկիզբը Յունուար մէկէն՝ հաշուելով: Այսպէս Յաղկերտ Ա. ո'չ թէ 399էն սկսեալ թագաւորած է, եւ ոչ ալ անոր ութերորդ տարին՝ 407 կը հասնի: Այլ հաշուի առնելու է՝ որ Պարսիկ թագաւորներու զահակալութեան տարին կը նշուէր իրենց քաղաքական շարժական տոմարին համաձայն, սկսելով իրենց Նոր տարիէն, ինչպէս էր Հայոց համար, որ կը գործածէին քաղաքական շարժական տոմարը՝ սկսելով Նաւասարդէն: Ասիկա այդ շրջանին Օգոստոս ամսուն կը հանդիպէր: Ուրեմն Յաղկերտ Ա.ի տոմարին տարին 398-9ին, Օգոստոսէ՝ Օգոստոս կ'երթայ: Եւ ութերորդ տարին ալ կը հանդիպի 405/6: Վերջապահի սոյն հաշիւը թէ «Ի դպրութենէ մինչեւ ի վախճան արքոյն ամբ երեսուն հինգ»²³, կը ճշտուի այնու որ Մաշտոցի մահէն, պատահած՝ 440ի փետրուար 17ին (կամ Մահեկանի 13ին, Ս. Սահակի մահէն վեց ամիս յետոյ), երեսուն հինգ տարիներ հանելով կը հասնինք 405ի:

Մինչեւ հոս մէկ սրբադրութիւն պէտք եղաւ, այն ալ քառասուն հիմզը՝ իմնի փոխելն էր: Բայց կայ երկրորդ ճշտելիք մը որ ոչ թէ վերապիկ է, այլ բառերու պակաս: Այսինքն երբ ժամանակագրութեան երկրորդ ձեւով հաշիւը կը կատարուի՝ յիշելով Պարսից արքաներու տարիները, Վուամի անունը եւ անոր տարիները ինկած են, եւ Արեղեան լրացուցած է 18 տարիներ աւելցնելով: Այսպէս՝ յետ յիշելու կրօնաւորութեան սկիզբի տարիէն մինչեւ Մաշտոցի մահը, հեղինակը կ'ըսէ. «Որք համարին այսպէս. թագաւորեալ Պրմանայ Պարսից արքայի ամս վեց, եւ Յաղկերտի ամս քսան եւ մի (...), եւ յառաջնում ամի երկրորդ Յաղկերտի, որդւոյ Վուամայ վախճանեցաւ երանելին»²⁴:

22. ԿՈՐԻԻՆ, Վարդ Մաշտոցի, Անդ, էջ 98:

23. Անդ:

24. Անդ:

Ինչպէս ըսինք, վաղապէսի մէջ առնուած կախման կէտերը՝ ինչպէս բառերն են, որ Արեղեան լրացուցած է (եւ Վառապալ ութիւտամն) . անշուշտ հաշուելով 420-438, ինչպէս աշօրուան ժամանակագրութիւնը ճշտած է: Բայց այդ հաշիւը պէտք է ընել՝ նկատի առնելով մեր հայ պատմիչներու տւեցած տեղեկութիւնները, որոնց համաձայն կ'ընեն փրկեց հաշիւը յիշեալ հեղինակները: Այսպէս՝ աշօրուան պատմադէտները Վռամ Կրմանին 11 տարի կու տան (388-399), իսկ Կորիւն եւ Մ. խորենացի տասը տարի դիտեն: Նմանապէս Վռամ եւ ի համար աշօրուան պատմադէտները 18 տարուան դա՛հակալութիւն կու տան (420-438) . մինչ մեր պատմիչները, ինչպէս Մ. խորենացին, 21 տարուան ընթացքին կը վերագրեն: Կորիւնի վերջաբանն ալ առջ քսան մէկ տարիները կ'ենթադրէ, թէ եւ ինչպէս ըլլալուն համար՝ դայն չենք կարդար: Բայց ըլլա՛յ միա թագաւորներու հետ եղած համագործարհին պահանջը, ըլլա՛յ նաեւ Նորայր Պողոսեանի ըրած ճիշտ անդադարձութիւնը, կը պարտաւորեն այդ յաւելումը: Վանդի Ն. Պողարեան նկատել կու տայ թէ ինչպէս բառերը պէտք է լրացնել՝ եւ Վառապալ ամս քսան եւ մի, որովհետեւ այս բառերուն իյնալուն կամ օրինակողէն անտեսութիւն պատճառը եղած պիտի ըլլայ քսան եւ մի թիւին երկրորդ անգամ կրկնելը²⁵:

Կ'ըսուի նաեւ թէ Մաշտոցի մահը հանդիպած ըլլալով 440ի Փետրուար 17ին, «Արեմն Յազկերտ Բ.ի երկրորդ կամ երրորդ տարում եւ ոչ առաջին, ինչպէս նշում է ժամանակագիրը»²⁶: Հոս ալ Յազկերտի թագաւորութեան սկիզբը առնուած է միայն 438 թուականը՝ համաձայն ներկայ պատմադէտներու ստուգումին: Թէ եւ Նէօրտէքէ, որ Սասանեան թագաւորներու թուականները ստուգած է, եւ սովորաբար անոր վրայ կը հիմնուին պատմադէտներու մեծ մասը, Յազկերտ Բ.ի դահակալութեան համար կ'ըտէ. «Բահրամի մահից յետոյ (438 կամ 439), թագաւորեց նրա որդի Յազկերտ Բ.»²⁷: Արդ եթէ որոշ չէ թէ 438 կամ 439 է Յազկերտ Բ.ի առաջին տարին, իրաւունք ունինք, Կորիւնի ժամանակագրութեան հետեւելով, անոր առաջին տարին դնել 439-440, որով Մաշտոցի մահը ճշտիւ կը համապատասխանէ Յազկերտ Բ.ի առաջին տարուան, ինչպէս կը նշէ ժամանակագիրը՝ (եւ նաեւ Կորիւնի ընդգիւրդ, ուր Ս. Սահակի մահը նշուած է Յազկերտ Բ.ի առաջին տարին: Եւ Ս. Սահակի մահուան թուականը ճշգրիտ թուական է, այսինքն 439 Սեպտ. 7):

25. ՆՈՐԱՅՐ ԵՊՍ., Կորիւնի ժամանակագրական վերջաբանը, «Սիոն», 1962, Թ. 2-3, էջ 394:

26. Բ. ՈՒԼՈՒԲԱՐԵԱՆ, Անդ, էջ 27:

27. Թ. ՆԵՕԼՏԵՔԷ, Պատմութիւն Սասանեան Տէրութեան, Թրգ. Ն. ՔԱՐԱՄԵԱՆ, Վաղարշապատ, 1986, էջ 39:

Ուրեմն Կորիւնի վերջաբանի միւս հաշիւը լրացնելով կ'ունենանք.
«Որք համարին աշխատեալ թաղաւորեալ Կրմանայ Պարսից արքայի ամս
վեց, եւ Յազկերտի ամս քսան եւ մի (եւ Վրամայ քսան եւ մի) եւ
յառաջնում ամի երկրորդ Յազկերտի որդւոյ Վրամայ վարժանեցաւ
երանելին»²⁸ $(6+21+21+1 = 49$ կամ $440-49 = 391/2)$:

ԱՄՓՈՓԵԼՈՎ

Մաշտոցի մահը՝ 440 Մեհեկան $13 =$ Փետրուար 17 :

Գրոց գիւտը՝ $440-35 = 405$. արն է՝ ութերորդ ամ Յազկերտի
 $(405-8 = 397/8)$:

Սկիզբ կրօնաւորութեան՝ $440-49 = 391$. չորրորդ ամ Վրամայ
 $(391-4 = 387/8)$:

Ժամանակագրութիւն Սասանեան քաղաւորաց
ըստ Կորիւնի վերջաբանին

Վրամ Կրման՝ $387/8 - 397/8$ ամս տասն (10)

Յազկերտ Ա.՝ $397/8 - 418/9$ ամս քսան եւ մի (21)

Վրամ Բ. (Ե)՝ $418/9 - 439/40$ ամս քսան եւ մի (21)

Յազկերտ Բ. $439/440 \dots$ առաջին ամ երկրորդ Յազկերտի :

Ահա այս քէ Կորիւնի վերջաբանին ժամանակադրութիւնը, ուր
չկայ խառնակութիւն, այլ միայն ուղղելիք մը, «քառասուն եւ հինգ»ը
փոխելով «քառասուն եւ ինն»ի՝ իբրեւ «Ամք հաւատոց սրբոյն միջեւ
ի վախճան» . այսինքն $391+49 = 440$ ²⁹ : Եւ լրացնելիք մըն ալ՝ «Եւ
Վրամայ ամս քսան եւ մի» : Ասով կ'ունենանք Կորիւնի ըրած հաշիւ-
ներուն ուղիղ պատկերը :

ՎՌԱՄՇԱՊՈՒՀԻ ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹԵԱՆ ՏԱՐԻՆ

Մեր պատմութեան մէջ առաջին եւ միակ անգամն է որ, շնորհիւ
Կորիւնի, կը նշուի պատմական դէպք մը Հայոց թաղաւորին դահա-
կալութեան թուականով, արն ալ Գրոց գիւտի նման պատմական դէպք
մը : Անշուշտ Մ. Պորենացին ալ յիշած է քանի մը դէպքեր Հայոց

28. ԿՈՐԻՆ, Ամդ, էջ 98 :

29. Այս փոփոխութեան նպատակը փաստ է վերջաբանին եզրափակել խօսքը, թէ
Մաշտոցի կրօնաւորութեան սկիզբը եղած է Վրամ Կրման չորրորդ տարին,
իսկ Գրոց գիւտը Յազկերտ Ա.ի ութերորդ տարին : Ուրեմն երկու դէպքերու
միջեւ անցած են 14 տարիներ : Հետեւաբար Գրոց գիւտէն Մաշտոցի մահը $35+$
 $14 = 49$ տարի, որ է սկիզբ Մաշտոցի կրօնաւորութեան :

թագաւորներու գահակալութեան տարիներով, ինչպէս Գրիգոր Լուսաւորչի՝ Թադէոսի աթոռը բարձրը եւ անոր յաջորդող կաթողիկոսներուն գահակալութիւնները: Բայց անոնք անցեալի պատկանող դէպքեր էին նկատմամբ Պատմահօր: Մինչ Կորինն կը գործածէ արալիսի թուական մը՝ իր կենդանութեան արդող եւ դահի սլբայ եղած թաղաւորի մը անունով:

Պէտք է հոս նշել թէ Հայոց եւ Պարսից քով քաղաքական տոմարին թուականը կը հիմնուէր իշխող թագաւորին գահակալութեան տարեթիւին վրայ, տկիդք առնելով նոյն տարեալն տարեմուտը կամ նոր տարին³⁰: Հայոց քով Նաւասարդ ամիսն էր ալդ, եւ Ե. դարուն Օղոստոսին կը հանդիպէր:

Գանք հիմա քննելու Վրամշապուհի թագաւորութեան սկզբնաւորութեան հարցը եւ ճշտելու անոր սկեցերորդ տարին, երբ տեղի ունեցաւ Գրոց զիւտը: Ասիկա լուծուելիք հարց մըն է՝ քանի որ մէկ կողմէն Մ. Սոքոնացիի վկայութեան համաձայն եւ նոյնպէս Սեբէոսի եռանուն արքայացանիկն վկայութեամբ, Վրամշապուհ պէտք է յաջորդած ըլլայ Սոսրովի՝ 393-4 տարեշրջանին, որով անոր վեցերորդ տարին պիտի ըլլար 398/9 թուականը: Իսկ միւս կողմէն ալ, Կորինի վերջաբանին համաձայն, Գրոց պիտը տեղի ունեցած պէտք է ըլլայ 405ին, Յաղկերտ Ա.ի ութերորդ տարին, որ պէտք է համապատասխանէ Վրամշապուհի գահակալութեան վեցերորդ տարուան: Արդ, այս երկու պատմական վկայութիւնները փաստուած ըլլալով, հարկ է լուծում մը դառնել զանոնք հաշտեցնելու համար:

Այդ լուծումը առաջարկած էին ժամանակին մեր յիշեալ ուսումնասիրութեան մէջ³¹, զանադանելով Վրամշապուհի գահակալութեան պաշտօնական թուականը, — որով ինք իրաւամբ Հայաստանի թագաւոր կը կարգուէր Յաղկերտ Ա.ի ձեռքով եւ Ս. Սահակի միջնորդութեամբ, եւ այնու վը ստանար իրաւունք իր գահակալութեան տարին գործածելու իբրեւ թագաւորական տոմարի թուական —, նոյն Վրամշապուհի Սոսրովի յաջորդ կարգուելու թուականէն: Եւ Կորինն, որ իր կենդանութեան տեղեակ էր Գրոց զիւտի դէպքին, վը յիշէր զայն ալդ պաշտօնական թուականով:

Վրամշապուհի պաշտօնական գահակալութիւնը կը զատնէր անոր Սոսրովի յաջորդ կարգուելու թուականէն: Վանդի այս պարագային Վրամ Յրման գահադուրկ ըրաւ Սոսրով արքան՝ անոր ինքնազուլի գործունէութեան համար, պաշտօնէ գրկելով նաեւ Ս. Սահակը եւ այլ նախարարներ: Ուրեմն պատժական հանգամանքով Սոս-

30. A. CHRISTENSEN, *L'Iran sous les Sassanides*, Copenhagen, 1936, p. 166.

31. Հ. Պ. ԱՆԱՆԵԱՆ, Վարք Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի, *Անդ*, էջ 464-487:

րով վարյալ անունեցաւ, եւ Վնամշապուհ յարողեց Պարսից արքային ձեռքով, որուն քով ան պատանդ էր: Այս պատմական պարագաներու մէջ, սրտի՜՛ որ ոչ միայն խոսքովի հանդէպ էր, այլ հայ արքունիքին կամ կառավարութեան դէմ, կը համարփինք թէ Վնամշապուհ Հայոց դահլիճ վրայ կը նստէր իբրեւ ենթակայ Պարսից արքային եւ հետեւաբար զրկուած՝ արքայական որոշ իրաւունքներէ: Այսպիսի պայմաններու տակ, նուազագոյնը պիտի ըլլար՝ իր դահակալութեան տոմարական թուականի հիմ չծառայելը:

Յագիկերտ Ա.ի գահակալութեամբ Ս. Սահակ յարմար պարագայ մը դատաւանոր բարեացակամութենէն օգտուելով՝ վերստանալ Վնամշապուհի Հայոց թագաւոր ըլլալու պաշտօնական փրատուքը, ինչպէս յարողեցաւ Գահնամակը կարգի դնել տալ, եւ հայ նախարարներուն աւանդական կարգը վերահաստատել: Ս. Սահակ այնքան բարեկամացած էր Յագիկերտի, որ իր միջնորդութեամբ Յագիկերտ դադրեցնել տուաւ Պարսիկ քրիստոնեաներու դէմ մղուած հալածանքը:

Ուրեմն այս լուծումով կարելի է հաշտեցնել երկու տեսակ պատմական վիճարկութիւններ, եւ ենթադրելով որ Վնամշապուհի պաշտօնական գահակալութիւնը տեղի ունեցած ըլլայ Յագիկերտ Ա.ի երկրորդ տարին (399/400), ուրեմն անոր ութերորդ տարին ալ կ'ըլլայ Վնամշապուհի վեցերորդ տարին, այն է 405 թուականը: Մեսրոպ Մաշտոցի մահէն 35 տարի ատալ:

Մեր այս լուծումին անողղակի փոքրով փաստ կրնայ ըլլալ Ասողիկի այն վկայութիւնը՝ թէ Վնամշապուհ թագաւորեց ԺԾ (15) տարի³²: Ասողիկ, որ այս գրութին մէջ յայտնի կերպով կը հետեւի Ս. խորեանցիի պատմութեան տուեալներուն, այս պարագային իրմէ հետանալով (Պատմահայրը 21 տարի կու տայ Վնամշապուհին), 15 տարուան թագաւորութեան շրջան մը կը նշէ: Ուրեմն Վնամշապուհի մահուան թուականէն (414) հանելով 15 տարի, կ'ունենանք ճշտիւ անոր գահակալութեան Ա. տարին՝ 399/400, եւ վեցերորդ տարին կ'ըլլայ 405 թուականը:

ԼԵԶՈՒԱԿԱՆ ԹԵՐԻՆՆԵՐ

Կորիւնի վարքին վերջաբանին անհարգատուութեան նկատմամբ փաստ կը բերուին նաեւ անոր լեզուական թերիները: Այսպէս Մ. Մինասեան գիտել կու տայ թէ «Համար Հաւատոց»ի հաւատք բառը թարգմանուեր է կրօնաւորութիւն, թէ եւ գրաբարի բառարաններուն ծանօթ չէ բառին այս իմաստը, եւ թէ Հաւատք բառին կրօնաւորութիւնը դաստիարակ չէ³³: Թէպէտ նոր Հայկազեան Բառարանը չունի

32. Ս. ԱՍՈՂԻԿ, Պատմութիւն Տիեզերական, Անդ, էջ 74:

33. Մ. ՄԻՆԱՍԵԱՆ, ԱԳ, էջ 311-312:

Հաւատք բառին՝ կրօնաւորութիւն նշանակութեան փ նպաստ վկայութիւն, քաղց մենք մեր ուսումնասիրութեան մէջ այս մասին ալ անդրադարձնաւ, բերած էինք երկու վկայութիւններ Ե. դարու դրականութենէն: Մին Գանդրայի Ժողովքի, եւ միւսը Շահապրիւանի կանոններէն:

Ահա Շահապրիւանի Ժողովքին ԺԵ. կանոնը, որ կ'ըսէ. «Եթէ ոք ի հաւատս կացցէ կամ միայնակեաց կամ ի ընեւ, տկուսութիւն եւ զսրբութիւն պահել եւ կենացն յաւիտենից հասանել, ընդ ընկերս կացցէ...»³⁴: Իսկ Գանդրայի Ժողովքի ԺԴ. կանոնը կ'ըսէ. «Կին որ թողուցու գայր իւր հեռանալ փ նմանէ, տրպէս թէ ի հաւատս կացցէ, առանց կամաց առն իւրոյ... նղովեալ լիցի»³⁵: Երկու կանոններուն մէջն ալ ի հաւատս կալ միայնակեաց կամ կրօնատուր ըլլալ կը նշանակէ. ուրեմն հաւատք բառը ունի կրօնաւորութիւն նշանակութիւնը դասական գրաբարի մէջ, եթէ նոյնիսկ Հայկազեանի կամ այլ բառգիրքերու մէջ չէ անցած այս իմաստը:

Ուղիղ չէ անշուշտ «ի չորրորդում ամէն» բացատրութիւնը, զոր սակայն պէտք է ուղղել կամ ի չորրորդ ամէն, ինչպէս քիչ ետք եկող յուրբորդ ամէն բացատրութիւնը, կամ ալ ի չորրորդում ամին: Այս եւ նման սխալներ ձեռագիրներու մէջ դիւրաւ կրնան սպրդել:

Համար առնում. «Սա դասական բնոյթ չունի, կ'ըսէ Մ. Մ., քանի որ առնու անպայման կրաւորական տեղի է»: Բայց Հայկազեան բառարկրքը ունի այս բացատրութիւնը, թէ եւ վկայութիւն չի գերեր: Սմէն պարագայի կարելի է նորայր Բիւզանդացիի սրբազրութիւնը որդեգրել, դնելով «Եւ արդ ամուսն սկիզբն համարոյ...»:

Միւստեան ունի վերջին անդրադարձութիւն մըն ալ Կորինտի ձեռագիրներու մասին՝ թէ Արեղեան նկատի չէ առած իր հրատարակութեան մէջ Եզեանցի պատկանած եւ 1668ին գրուած՝ Պատմագիրներ պարունակող ձեռագիրը, որու մասին Ստ. Մալխասեանց կը խօսի Աստղիկի 1885ի հրատարակութեան յառաջաբանին մէջ, ինչպէս նաեւ Աղաթանգեղոսի 1909ի քննական հրատարակութեան յառաջաբանին ինչէջին վրայ: Արդ հետաքրքրուելով երկու յիշուած տեղերուն մէջ եղած նշումներով, մենք տեսնեք որ Աստղիկի յառաջաբանին (էջ ԼԲ-ԼԸ) մէջ արդարեւ այդ Պատմագիրքը պարունակող ձեռագրի մասին կը խօսուի եւ կը տրուի պատմագիրներուն ցանկն ալ, բայց բացակայ է հուն Կորինտի անունը եւ Պատմութիւնը, նմանապէս Աղաթանգեղոսի յառաջաբանին մէջ: Հուսկ փնտռելով այդ ձեռագրին վայրը, գը-

34. Հ. Ն. ԱՆՆԵԱՆ, Շահապրիւանի կանոնները, «Մխիթար Տօնագիրք», 1949, էջ 159:

35. Լ. ԽԱՉԻԿԵԱՆ, Փոքր Հայքի ոռոգիւլակամ շաքժումների պատմութիւնից (Գ. դար), Երեւան, 1941, էջ 106-7:

Résumé

LA DATE DE L'INVENTION DE L'ALPHABET ARMENIEN
ET LA SIXIEME ANNEE DE VĀRĀŠAPOUH ROI D'ARMENIE

P. BOGHOS ANANIAN

Mr. Martiros Minassian publia récemment une note dans «Handes Amsorya» (1983, n. 7-12), reproposant la thèse selon laquelle l'invention de l'alphabet arménien aurait eu lieu en 393. Cette opinion qui prend comme base surtout le témoignage de Koriwn qui date l'invention de l'alphabet à la sixième année du roi VĀrāšapouh, retient pour inauthentique l'épilogue de Koriwn.

Le Père Ananian avait déjà amplement débattu cette question dans sa *Vie de Mesrop Maštoc'* (*Vark' Sourb Mesrop Maštoc'i*), mais Mr. Minassian, de même que Bagrat Ouloubabian, ne paraissent pas avoir connu cette étude.

Le Père Ananian reprend ici le discours sous un nouvel angle. Il souligne le fait que soit Xorenac'i que Łazar P'arpec'i confondent Šapouh II et Šapouh III. D'autre part la liste royale à trois colonnes dans l'histoire de Sebēos atteste que VĀrāšapouh régna en Arménie dans la sixième année de VĀrā, roi de Perse. Il faut encore distinguer entre le début du règne de VĀrāšapouh comme successeur du roi Xosrov, détrôné par VĀrā, qui priva aussi le catholicos Sahak de ses pouvoirs, et l'intronisation officielle de VĀrāšapouh dans la deuxième année de Iazdéguerde Ier qui, lui, restitua à Sahak son siège.

A la fin, l'auteur prend en considération les objections de caractère linguistique ou autres, mûes contre l'authenticité de l'épilogue de Koriwn. Certains traits qui sembleraient indiquer du point de vue linguistique une datation postérieure au Ve siècle, trouvent leur collocation à l'intérieur du langage de cette époque. L'unique correction que le Père Ananian introduit dans le texte est de lire *k'aṛasoun ew inn* au lieu de *k'aṛasoun ew hing* là où Koriwn parle du nombre des années de Mesrop Maštoc' passées en religion.